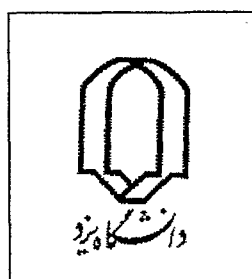

الحمد لله

١٠٤٩٢١

مجتمع علوم انسانی

دانشکده زبان و ادبیات
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

زبان و ادبیات فارسی

تصحیح یوسف و زلیخای علی خان خاکی

استاد راهنما:

دکتر مهدی ملک‌ثابت

استاد مشاور:

دکتر یدالله جلالی پندری

پژوهش و نگارش:

محمود ندیمی هرندی

شهریورماه ۱۳۸۵

۱۳۸۶ / ۱۲ / ۱۰

۱ ۵ ۴۹۳۸

تقدیم به:

روح پاک و بلند

علامه محمد قزوینی

بنیانگذار تصحیح علمی متون در ایران

سپاسنامه

اکنون که عنایت الهی نتیجه کار اینجانب را به جایی رساند که بتواند آن را به پیشگاه اهل ادب تقدیم دارد، بر خویش فرض می‌داند که از بزرگوارانی تشکر کند و سلامتی و بقاء وجود آنان را از خداوند طلب کند. - از استاد گرامی جناب آقای دکتر مهدی ملک‌ثابت که راهنمایی این پایان‌نامه را به عهده

داشته‌اند و با رهنمودهای استادانه خویش بنده را از آغاز تا انجام آن یاری داده‌اند.

- از استاد عزیزم جناب آقای دکتر یدالله جلالی‌پندری که در تمام دوران کارشناسی ارشد مرهون محبت‌های ایشان بوده‌ام و از راهنمایی‌های ایشان بهره‌برده‌ام.

- از استاد ارجمند جناب آقای دکتر سیدمحمود الهام‌بخش که با کمال خوشرویی و مهربانی از هیچ‌گونه کمک و راهنمایی دریغ نفرمودند.

- از مدیر محترم گروه زبان و ادبیات فارسی، جناب آقای دکتر سیدمحمد حسینی‌شبانان، که مقدمات دفاع از پایان‌نامه را فراهم ساختند.

- از دیگر استادان بزرگوار گروه زبان و ادبیات فارسی که افتخار شاگردی در مکتب درسشان نصیبم گشت؛ بویژه جناب آقای دکتر محمدعلی صادقیان، جناب آقای دکتر محمد غلامرضایی، جناب آقای دکتر رمضان بهداد، جناب آقای دکتر محمدحسین دهقانی فیروزآبادی و جناب آقای دکتر سید جمال‌الدین مرتضوی.

- از استادان گرانقدر جناب آقای دکتر جمشید مظاهری و جناب آقای دکتر سیدمهدی نوریان که الفبای تحقیق را از ایشان فراگرفتم و همیشه از خرمن فضلشان بهره‌مند بوده‌ام.

- از جناب آقای حسین مسرت، پژوهشگر سختکوش و کتابدار محترم کتابخانه وزیری یزد، که همیشه فراتر از حوزه وظایف و مسؤولیت خویش مرا یاری داده‌اند.

- از سرکارخانم مطهری‌نیا، کارشناس محترم گروه زبان و ادبیات فارسی که در مراحل مختلف تدوین این پایان‌نامه زحمات فراوانی را متحمل شده‌اند.

- از سرکارخانم خاتم‌زاده، حروفچین هنرمند مؤسسه انتشارات ریحانة‌الرسول (س) یزد که قبول زحمت فرمودند و حروفچینی این پایان‌نامه را به عهده گرفتند.

صور تجلسه دفاعیه پایان نامه دوره کارشناسی ارشد

جلسه دفاعیه پایان نامه تحصیلی آقای محمود ندیمی هرندی

دانشجوی کارشناسی ارشد مجتمع علوم انسانی دانشگاه یزد، در رشته/ گرایش زبان و ادبیات فارسی

تحت عنوان: « تصحیح یوسف و زلیخای علی خان خاکی »

در تاریخ ۱۳۸۵/۶/۲۸

وتعداد واحد: ۴

با حضور اعضای هیات داوران متشکل از: نام و نام خانوادگی

۱- استاد راهنما دکتر مهدی ملک ثابت

۲- استاد مشاور دکتر یدالله جلالی

۳- داور داخل گروه دکتر سید محمود الهام بخش

۴- داور خارج از گروه دکتر عباس برهانی

تشکیل گردید و پس از ارزیابی پایان نامه توسط هیات داوران، با درجه عالی و نمره: به عدد ۱۹/۵
به حروف نوزده و نیم مورد تصویب قرار گرفت.

نماینده تحصیلات تکمیلی دانشگاه (ناظر)

نام و نام خانوادگی: دکتر کمال امیدوار

امضاء:

امضاء

ع. صبایی

پیشگفتار

داستان زندگی حضرت یوسف (ع) به دلایلی چند از جمله داشتن مایه‌های غنایی از روزگاران پیشین موضوع سرودن منظومه‌ها و نوشتن داستان‌هایی چند قرار گرفته است. همچنین در کتب قصص الانبیاء، در تفاسیر قرآن و در کتب تاریخ شرح شده است. از جمله آثاری که در این موضوع نوشته شده، کتابی است از علی‌خان خاکی که در روزگار شاه‌طهماسب صفوی (متوفای ۹۸۴ هجری) تألیف شده است.

علی‌خان خاکی نویسنده شیعی صاحب‌ذوقی بوده که گمنام باقی مانده است. معلومات ما درباره‌ی خاکی محدود است به دو اثر مسلم او: یکی ولایت‌نامه امیرالمؤمنین که داستانی است ساختگی و بدون ریشه تاریخی درباره‌ی جوانمردی و شجاعت علی (ع) و دیگری داستان یوسف و زلیخا. این کتابها به نثر موزون و مسجع آمیخته به نظم نوشته شده است.

پایان‌نامه حاضر وظیفه تصحیح کتاب یوسف و زلیخا را به عهده دارد. این کتاب به شرح سوانح و حوادث زندگانی حضرت یوسف (ع) از تولد تا وفات یافتن وی پرداخته است. پیش از این درباره‌ی علی‌خان خاکی و آثار وی مطالعه و پژوهشی انجام نشده است. همچنین آثار وی نیز تاکنون مورد تصحیح و پژوهش و چاپ و انتشار قرار نگرفته است. نخستین بار در سال ۱۳۸۱ نسخه‌ای از این کتاب در فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی معرفی شد.

این پایان‌نامه مشتمل است بر مقدمه‌ای مفصل در معرفی علی‌خان خاکی و آثار وی، سپس متن مصحح یوسف و زلیخا و در ادامه تعلیقات لازم برای تبیین بهتر متن اعم از نشانی آیات، مأخذ احادیث و اشعار و نیز ترجمه عبارات عربی و معنی لغات دشوار و معرفی منابع برای اطلاع بیشتر و در پایان فهرست‌های لازم برای استفاده بهتر از کتاب تهیه شده است.

نگارنده به این حقیقت از بن‌دندان اعتراف دارد که در این پایان‌نامه به هیچ روی از سهو و خطا و اشتباه مصون نمانده است، از این رو او هم مانند علی‌خان خاکی امید دارد که «ناظران این اوراق دیده از عیب و قصورش بیوشند و حسب‌الامکان در اصلاحش بکوشند، اگرچه عیب و قصور عبارت زیاده از حد و نهایت افتاده است اما کرم اهل کمال از آن زیاده است.

قصورش ز الطاف اهل معانی   گر اصلاح یابد قصوری ندارد»^۱

وَالْحَمْدُ لِلَّهِ أَوْلًا وَ آخِرًا

محمود ندیمی‌هرندی

یزد، شهریورماه ۱۳۸۵

فهرست مطالب

۱	مبانی تحقیق	۱
۲	۱- تعریف موضوع	۲
۲	الف - تعریف مسأله	۲
۳	ب - هدف از اجراء	۳
۳	ج - کاربرد نتایج تحقیق	۳
۴	۲- کلمات کلیدی (فارسی و انگلیسی)	۴
۴	۳- سؤالات پژوهشی	۴
۴	۴- روش تحقیق	۴
۵	۵- سابقه تحقیق	۵
۶	مقدمه مصحح	۶
۷	۱- سیمای سیاسی و اجتماعی و فرهنگی عصر صفوی	۷
۹	۲- وضع ادب در عصر صفوی	۹
۱۱	۳- معرفی علی خان خاکی	۱۱
۱۵	۴- معاصران مورد توجه علی خان خاکی	۱۵
۲۲	۵- آثار علی خان خاکی	۲۲
۲۴	۶- جایگاه و اهمیت یوسف و زلیخا	۲۴
۲۷	۷- تاریخ تألیف یوسف و زلیخا	۲۷
۲۷	۸- مآخذ یوسف و زلیخا	۲۷

- ۹- ویژگیهای سبکی یوسف و زلیخا ۳۸
- ۱۰- معرفی نسخه خطی یوسف و زلیخا ۴۶
- ۱۱- توضیحاتی درباره روش تصحیح این کتاب ۵۰

■ متن یوسف و زلیخا تألیف علی خان خاکی ۵۶

- دبیاجه ۵۷
- ۱- تولد یوسف، ایام کودکی و حسد ورزیدن برادران ۶۳
- ۲- آمدن کاروان و بردن یوسف به مصر ۷۵
- ۳- احوال زلیخا و دیدار یوسف در خواب ۸۰
- ۴- ورود زلیخا به مصر و دیدار یوسف ۸۴
- ۵- کام خواهی زلیخا از یوسف و نپذیرفتن وی ۹۲
- ۶- ضیافت زلیخا و زندانی کردن یوسف ۱۰۴
- ۷- احوال یوسف در زندان ۱۱۳
- ۸- آزادی یوسف و خزینه داری مصر ۱۲۲
- ۹- ایمان آوردن زلیخا و نکاح یوسف با وی ۱۳۹
- ۱۰- وقوع قحط سالی و عزیمت برادران یوسف به مصر ۱۳۶
- ۱۱- نامه یعقوب به یوسف و ملاقات ایشان ۱۵۰
- ۱۲- وفات یعقوب و یوسف و زلیخا ۱۵۷

■ تعلیقات ۱۶۱

■ فهرستها ۲۵۸

- ۱- فهرست آیات قرآن کریم ۲۵۹
- ۲- فهرست احادیث و اشعار و امثال عربی ۲۶۲
- ۳- فهرست اشعار فارسی ۲۶۳
- ۴- فهرست امثال و حکم ۲۷۵
- ۵- فهرست لغات و ترکیبات ۲۷۷
- ۶- فهرست اعلام متن یوسف و زلیخا (اشخاص، کتابها، مکانها) ۲۸۱
- ۷- فهرست منابع و مأخذ ۲۸۳

چکیده

داستان زندگی حضرت یوسف (ع) به دلایلی چند از جمله داشتن مایه‌های غنایی از روزگاران پیشین موضوع سرودن منظومه‌ها و نوشتن داستان‌هایی چند قرار گرفته است. همچنین در کتب قصص الانبیاء، در تفاسیر قرآن و در کتب تاریخ شرح شده است. از جمله آثاری که در این موضوع نوشته شده، کتابی است از علی‌خان خاکی که در روزگار شاه‌طهماسب صفوی (متوفای ۹۸۴ هجری) تألیف شده است.

علی‌خان خاکی نویسنده شیعی صاحب‌ذوقی بوده که گمنام باقی مانده است. معلومات ما درباره خاکی محدود است به دو اثر مسلم او: یکی ولایت‌نامه امیرالمؤمنین که داستانی است ساختگی و بدون ریشه تاریخی درباره جوانمردی و شجاعت علی (ع) و دیگری داستان یوسف و زلیخا. این کتابها به نثر موزون و مسجع آمیخته به نظم نوشته شده است.

پایان‌نامه حاضر وظیفه تصحیح کتاب یوسف و زلیخا را به عهده دارد. این کتاب به شرح سوانح و حوادث زندگانی حضرت یوسف (ع) از تولد تا وفات یافتن وی پرداخته است. پیش از این درباره علی‌خان خاکی و آثار وی مطالعه و پژوهشی انجام نشده است. همچنین آثار وی نیز تاکنون مورد تصحیح و پژوهش و چاپ و انتشار قرار نگرفته است. نخستین بار در سال ۱۳۸۱ نسخه‌ای از این کتاب در فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی معرفی شد.

این پایان‌نامه مشتمل است بر مقدمه‌ای مفصل در معرفی علی‌خان خاکی و آثار وی، سپس متن مصحح یوسف و زلیخا و در ادامه تعلیقات لازم برای تبیین بهتر متن اعم از نشانی آیات، مأخذ احادیث و اشعار و نیز ترجمه عبارات عربی و معنی لغات دشوار و معرفی منابع برای اطلاع بیشتر و در پایان فهرست‌های لازم برای استفاده بهتر از کتاب تهیه شده است.

مبادی تحقیق

۱- تعریف موضوع

الف - تعریف مسأله:

در قرآن مجید سوره‌ای است که به «احسن القصص» موصوف گردیده است؛ قصه حضرت یوسف (ع) که به سبب مایه‌های اخلاقی، غنایی و عرفانی که دارد، مورد توجه بسیاری از نویسندگان و شاعران قرار گرفته است. در این داستان از یک سو وجود عشق با همه عواطف و هیجان‌اتش و از سوی دیگر نفوذ روایات عبرانی (اسرائیلیات) موجب شده است که از صورت یک واقعیت تاریخی خارج شود، چنانکه در نخستین تفسیر فارسی که به طور کامل به ما رسیده است، یعنی ترجمه تفسیر طبری نیز چنین افزوده‌هایی وجود دارد. در بین آثار برجسته‌ای که در این باره نوشته شده کتابی است از علی خان خاکی که در بین سالهای ۹۶۹ تا ۹۸۴ هجری مقارن با سلطنت شاه طهماسب صفوی تألیف شده است. خاکی خود، فرد شیعی مذهب معتقدی بوده است که در کتابش به شرح سوانح و حوادث زندگانی حضرت یوسف (ع) از آغاز تولد تا هنگام وفات پرداخته است.

پدیده عشق با همه سوز و گدازهایش از برجسته‌ترین درونمایه‌های این داستان است. عشق زلیخا به یوسف در بخشی از داستان به صورت عشقی ناپاک و هوس‌آلود ظاهر می‌شود و در بخشی دیگر به عشقی پاک و الهی تبدیل می‌گردد. از منابع اصلی این کتاب تفسیر تبیان طوسی و تفسیر کشاف زمخشری و...، کتابهای ادبی مانند یوسف و زلیخای جامی و بوستان سعدی و دیوان کبیر مولوی و خمسه نظامی و دیوان انوری و... است.

شیوه نگارش این کتاب جنبه ادبی دارد و نثر دلنشین آن، مسجع و موزون است که با حدود ۶۰۰ بیت نغز و دلکش درآمیخته است، همچنین از دیگر جنبه‌ها، اختصاصات انشائی، سبک‌شناسی، مفردات، ترکیبات وصفی و اضافی، تشبیهات، استعاره‌ها و دیگر آرایه‌های ادبی در میان متون عصر صفوی حایز اهمیت و توجه بسیار است.

ب- هدف از اجراء:

۱. بررسی ویژگی‌های احوال و آثار علی‌خان خاکی.
۲. بررسی ویژگی‌های سبک نویسندگی علی‌خان خاکی.
۳. بررسی میزان تأثیرپذیری علی‌خان خاکی از آثار دیگران در تألیف کتاب یوسف و زلیخا.
۴. تصحیح متن کتاب یوسف و زلیخای علی‌خان خاکی.

ج- کاربرد نتایج تحقیق:

صورت سامان یافته این پایان‌نامه علاوه بر اینکه می‌تواند مورد استفاده عموم خوانندگان و علاقه‌مندان قرار گیرد، در پژوهش‌های مربوط به ادبیات عصر صفوی به ویژه ادبیات غنایی، ادبیات تعلیمی، ادبیات داستانی و سبک‌شناسی نثر فارسی این دوره و در تصحیح و تحلیل آثار دیگر و در تحقیق درباره قصص (زندگینامه) پیامبران و متون تفسیری قرآن می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد.

همچنین مراکزی که می‌توانند از این متن استفاده کنند عبارتند از:

۱. دانشگاهها و مراکز آموزش عالی.

۲. حوزه‌های علمی.

۳. مراکز پژوهشی.

۲- کلمات کلیدی (فارسی و انگلیسی)

فارسی: علی خان خاکی، یوسف و زلیخا، قصص قرآن، نثر فارسی قرن دهم هجری قمری.

Keywords: Ali khan-e-Khaki, Yousef and Zoleikha, Stories of Quran, Persian

prose of tenth century A.H.

۳- سوالات پژوهشی

۱. ویژگی‌های احوال و آثار علی خان خاکی، نویسنده کتاب یوسف و زلیخا، چگونه است؟

۲. سبک نویسندگی علی خان خاکی چه ویژگی‌هایی دارد؟

۳. علی خان خاکی در تألیف کتاب یوسف و زلیخا تا چه اندازه از آثار دیگران تأثیر پذیرفته است؟

۴. متن پیراسته و تصحیح شده نسخه خطی یوسف و زلیخا چه تفاوت‌هایی با متن اولیه دارد؟

۴- روش تحقیق

نوع تحقیق بنیادی و روش بررسی آن در مقدمه مصحح به شیوه توصیفی - تحلیلی است که به

صورت کتابخانه‌ای انجام می‌گیرد. پس از تهیه عکس نسخه خطی موجود از کتاب مزبور، تصحیح آن به روش قیاسی انجام می‌گیرد. سپس متن موجود به دقت مطالعه و بررسی می‌شود و مواردی که نیاز به توضیح و شرح و مأخذیابی دارد مشخص می‌شود و نسبت به نقد و نگارش آنها اقدام می‌شود. در مقدمه مصحح ویژگی‌های سبکی و همچنین اطلاعاتی درباره مؤلف نسخه بیان می‌گردد. در پایان فهرستهای لازم همچون فهرست آیات و احادیث و اشعار و اصطلاحات و اعلام تهیه و افزوده می‌شود.

۵- سابقه تحقیق

درباره داستان یوسف و زلیخا تاکنون آثار فراوانی نوشته و منتشر شده است، از آن جمله: ۱- «قصه یوسف (ع)» از احمد بن محمد بن زید طوسی (به اهتمام محمد روشن، ۱۳۶۷)؛ ۲- «تفسیر حدایق الحقایق» از معین الدین فراهی هروی (به کوشش سید جعفر سجادی، ۱۳۶۴)؛ ۳- «یوسف و زلیخا» (احمد گلچین معانی، ۱۳۴۴، صص ۳۹۰-۳۹۷)؛ ۴- «احسن القصص حکایت کیست: زلیخا یا یوسف؟» (گاین کاین مرگوریان و افسانه نجم‌آبادی، ۱۳۸۴، صص ۱۸۱-۲۰۸) و... اما کتاب یوسف و زلیخای علی خان خاکی که در دوران پادشاهی شاه طهماسب صفوی تألیف شده است تاکنون ناشناخته مانده و مورد تصحیح و پژوهش و چاپ و انتشار قرار نگرفته است. نخستین بار نسخه‌ای از این کتاب در فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی (سید احمد حسینی اشکوری، ۱۳۸۱، ص ۶۰) معرفی شد و تا آن زمان این کتاب و نویسنده آن گمنام بودند. بنابراین کار تصحیح این کتاب و معرفی نویسنده آن مسبق به سابقه نیست.

مقدمه مصحح

۱- سیمای سیاسی و اجتماعی و فرهنگی عصر صفوی (۱۱۴۱-۹۰۷ هجری)

در ایام روی کار آمدن سلسله صفوی اوضاع و احوال و مرکزیت و تمامیت ایران رو به نابودی بود که با سلطنت خاندان صفوی خصوصاً جنگاوری‌های شاه‌اسماعیل و شاه‌طهماسب جانی تازه یافت. شاه‌اسماعیل صفوی در اوایل قرن دهم هجری نهضتی به وجود آورد تا بتواند دین رسمی ملت ایران را شیعه اعلام کند و تمام منطقه ایران را تحت لوای یک حکومت بیاورد. او یک لشکر دوازده هزار نفری به نام سپاه قزلباش تشکیل داد و به کمک همین سپاه تمام سرزمین ایران را در حیطه قدرت خویش درآورد و آنگاه خود را شاه ایران خواند. در نخستین جمعه پس از تاجگذاری به نام او و به نام دوازده امام شیعیان خطبه خوانده شد و سپس بر نام او و اسامی چهارده معصوم سگه ضرب شد.^۱

از همان روزهای آغازین حکومت شعائر مذهب تشیع به شدت شایع شد چنانکه «مؤذنان مساجد را مقرر شد که کلمه طیبه اشهد ان علیاً ولی الله و حی علی خیر العمل به تجویز علمای مذهب امامیه... داخل اذان نمایند و من بعد مؤذنان در خواندن اذان و شیعیان در وقت ادای فریضه به این کلمات متبرکه تلفظ نمایند و بعد از اتمام اذان تبراً و لعن و طعن بر اعدای دین محمدی و تولّی بر آل او نمایند»^۲

۱. قاضی احمد بن شرف‌الدین الحسین الحسینی القمی: خلاصة التواریخ، به تصحیح احسان اشراقی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۹، ج ۱، ص ۷۳.

۲. (۴): جهانگشای خاقان، مقدمه و پیوستها از الله‌داتا مضطر، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۴، ص ۱۹۰.

از این رو علمای اهل تسنن که موقعیت خود را در خطر می‌دیدند و در عین حال فرصت‌گریز داشتند جلای وطن اختیار کردند، از آن جمله مصلح‌الدین شافعی لاری از دانشمندان بزرگ و شاگرد ملا جلال‌الدین دوانی که به روم رفت و همانجا در سال ۹۷۹ هجری درگذشت و فضل‌الله بن روزبهان خنجی که به فرارود رفت و همانجا بود تا بعد از سال ۹۲۱ هجری بدرود حیات گفت و بسیاری دیگر که هر کدام در آن مراکز کتابهایی نیز تألیف کردند.^۱

بدین ترتیب دولت صفوی برای پیشبرد اهداف خود با کمبود علما و فقها و مبلغان شیعه مذهب مواجه شد و بنابراین مجبور به دعوت علمای شیعی مذهب عرب به ایران شد و کسانی مثل شیخ محمدبن حسن معروف به شیخ حرّعاملی و شیخ بهاء‌الدین عاملی به ایران آمدند و با تشکیل محافل درس به تربیت علمای جدید پرداختند و در عین حال از حمایت شاهان صفوی برخوردار بودند. از این رو به تدریج گسترش دانش‌های شرعی دیگر علوم را تحت الشعاع قرار داد.^۲

در پی این گرایش‌ها روضه‌خوانی نیز برقرار و در همه حال معمول شد. سوگواری شهدای دین از قرن چهارم هجری به دست آل بویه مرسوم و بعد متروک شده بود که در این ایام دوباره رونق یافت. عده‌ای از طرف دولت صفوی مأمور تبلیغ دین و ذکر مناقب اهل بیت پیامبر (ص) در سطح کشور شدند که در ازای آن حقوق دریافت می‌کردند.^۳

دولت صفوی در عین حال که به گسترش دین توجه داشت، در عمران و آبادی ایران نیز کوشید و تمامیت ارضی و استقلال فرهنگی ایران را اعاده نمود و روابط سیاسی و اقتصادی با کشورهای خارجی برقرار ساخت. با وجود این، اتخاذ سیاست مذهبی تعصب‌انگیز شاهان صفوی دشمنی‌ها و حملات دولت عثمانی را در مغرب و ازبکان را در مشرق در پی داشت که در این جنگها خراسان و آذربایجان بیش از همه جای ایران لطمه دید و کشته داد.

۱. سعید نفیسی: تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی (تا پایان قرن دهم هجری)، چاپ دوم، تهران: انتشارات فروغی، ۱۳۶۳، ج ۱ صص ۲۵۱-۲۵۲ و ۳۵۶-۳۵۵.

۲. مریم میراحمدی: دین و مذهب در عصر صفوی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۳، ص ۸۰.

۳. همان، ص ۵۷.

دین‌مداری صفویه باعث ترقی بخشیدن به نظم و نثر مذهبی گردید، چنانکه شعرا به جای مدح شاهان به منقبت اولیاء پرداختند و مدح و مرثیه آل رسول (ص) را موضوع اشعار خود قرار دادند. و نویسندگان به نوشتن داستانهای مذهبی رو آوردند.^۱

از آنجاکه توجه فرهنگی شاهان صفوی بیشتر متوجه تبلیغ و تحکیم سیاسی مذهب بود، به تشویق

و حمایت نویسندگان کمتر اهمیت می‌دادند. آنها با افکار و عقاید صوفیانه که یکی از منابع الهام‌بخش شاعران بود مبارزه می‌کردند. از این رو شعرا و نویسندگان به کشورهای مجاور همانند هندوستان مهاجرت کردند.

هر چند در این دوران زبان دربار صفوی زبان ترکی بود، ولی در خارج ایران گورکانیان هند زبان فارسی را به عنوان زبان رسمی درباری برگزیدند و درگاه خود را بر روی ادیبان و شاعران گشودند. همچنین در حکومت عثمانی نیز، زبان رسمی دربار زبان فارسی بود و نامه‌های دیوانی به فارسی نوشته می‌شد و شاهان عثمانی به فارسی شعر می‌گفتند.^۲

۲- وضع ادبیات در عصر صفوی

سیاست مذهبی دولت صفوی و مهاجرت بسیاری از شعرا و ادبا به خارج ایران، موقعیت فکری و ادبی داخل ایران را در تتبعات و تألیفات دینی منحصر ساخت. به گفته دیگر در عصر صفوی در ایران ادبیات بجز ادبیات مذهبی رو به انحطاط نهاد. شعرایی که در ایران به سر می‌بردند بنا بر توصیه شاهان صفوی در

۱. ذبیح‌الله صفا: تاریخ ادبیات در ایران، [جلد پنجم - بخش اول] چاپ هشتم، تهران: انتشارات فردوس، ۱۳۷۲، صص ۳۸۴ و ۴۱۷.

۲. محمدتقی بهار: سبک‌شناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۹، ج ۳ ص ۲۵۰. نیز ر. ک.: قاسم صافی‌گلپایگانی: نامه‌ها و نوشته‌های محمد جلال‌الدین طباطبایی زواره‌ای اردستانی (مشهور به میرزا جلال) با شرح احوال و آثار و بررسی محیط اجتماعی و فرهنگی عصر او، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۴، صص ۲۸-۲۰.

منقبت ائمه شعر می‌سرودند. چنانکه وقتی محتشم قصیده‌ای در مدح شاه‌طهماسب به نظم آورده و از کاشان فرستاده بود، همین که شاه‌طهماسب از مضمون آن با خبر شد، فرمود: «من راضی نیستم که شعرا زبان به مدح و ثنای من آلائند. قصاید در شأن حضرت شاه ولایت پناه و ائمه معصومین بگویند. صله اول از ارواح مقدسه حضرات و بعد از آن از ما توقع نمایند.»^۱

با آنکه شعر در این دوره رو به ضعف نهاد ولی شعرایی با ذوق ظهور کردند که در تاریخ ادبیات ایران شهرت و آوازه دارند همچون محتشم‌کاشانی و وحشی‌بافقی و کلیم‌کاشانی و صائب تبریزی و.... در نثر این دوره نیز سستی الفاظ و انحطاط معنوی راه یافت و فخامت و جزالت متون پیش از مغول فراموش شد. از عوامل ضعف و انحطاط نثر فارسی، گذشته از جنبه‌های سیاسی و مذهبی حاکم بر جامعه، تنزل پایه معلومات ادبی و علمی و سطح فرهنگ و نویسندگی در این دوره است و نیز ترقی زبان عربی در کار نوشتن چنانکه اکثر اهل علم با این زبان به مطالعه علوم مشغول بودند.^۲

در ابتدای حکومت صفویه تصوف درویشی و قصه‌خوانی رواج فراوان داشت، چنانکه به روزگار شاه‌طهماسب قصه‌خوانان شیعی مناقب امام علی (ع) را بیان می‌کردند؛ همچون کمال‌الدین محمد بن غیاث‌الدین محمد حکیم شیرازی که قصه‌خوان شیعی بود و کتابی هم در مناقب به نام شاه‌طهماسب تألیف کرده است. با قدرت یافتن علمای شیعه عرب به تدریج تصوف تحت فشار قرار گرفته، ابتدا محدود و سپس کنار زده شد و حرکت قصه‌خوانی نیز که وابسته به درویش‌ها بود، مورد انکار عالمان دین واقع گردید.^۳

در این دوره شاعران به نظم منظومه‌های داستانی رو آوردند و نویسندگان نیز در کنار شاعران به نوشتن داستانهایی با همان کیفیات پرداختند. دو شاعر که به عنوان دو مرجع بزرگ ادبی همواره در نظر شاعران و نویسندگان عصر صفوی ارج فراوان داشتند، نظامی و جامی بودند؛ چنانکه خمسه نظامی و هفت اورنگ جامی بر نظم و نثر این دوره تأثیر بسیار گذاشت. از جمله عبدی‌بیک شیرازی منظومه‌های

۱. اسکندربیک ترکمان: تاریخ عالم‌آرای عباسی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۳۴، ج ۱ ص ۱۳۳.
۲. محمدتقی بهار: سبک‌شناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی، ج ۳ صص ۲۵۵-۲۵۶. نیز ر.ک.: ذبیح‌الله صفا: تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵ بخش ۳، ص ۱۴۴۲.
۳. رسول جعفریان: صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، ج ۲ صص ۸۵۸-۸۶۰.

دوحة الأزهار، مجنون و لیلی، روضةالصفات، هفت اختر و آیین اسکندری را به تقلید از خمسة نظامی سرود^۱ و علی خان خاکی داستان یوسف و زلیخا را بر مبنای منظومه یوسف و زلیخای جامی (پنجمین مثنوی از هفت اورنگ) نوشت.

۳- معرفی علی خان خاکی

علی خان خاکی یکی از نویسندگان باذوق قرن دهم هجری معاصر شاه طهماسب صفوی است که گمنام باقی مانده است. نگارنده با وجود تفحص بسیار زیاد و مراجعه به کتابهای اعلام رجال و تراجم احوال و کتابهای ادبی و تحقیقات مربوط به عصر صفوی و تذکره‌ها و منشآت و کتب تاریخ و سفرنامه‌های این دوران و نیز کتاب‌های مربوط به مزارات و قبور و همچنین فهرستهای نسخ خطی فارسی^۲ نام وی را در هیچکدام از این آثار نیافت. اما آنچه به طور اجمالی درباره این اسم نویسنده می‌توان گفت این است که: عنوان خان (واژه ترکی به معنی رئیس و حاکم) پس از سلطه مغول به صورت لقب‌گونه‌ای برای احترام و بزرگداشت در مخاطبه همراه اسامی مذکور رایج بوده است و در عین حال یک اصطلاح درباری بوده که برای اعظام مملکت و والیان و حکام مختلف به کار می‌رفته است. چنانکه مثلاً اسکندربیک ترکمان، مورخ عصر صفوی نوشته است: «اصلان خان سر او را به درگاه والا آورده، رتبه خانی و نوازش و تربیت یافت.»^۳ در مورد اسم علی خان خاکی نگارنده عنوان خان را به عنوان احترام و بزرگداشت می‌داند، زیرا نه تنها خاکی در آثار خود هیچ اشاره‌ای به مقام و منصب خود نکرده، بلکه نام وی در کتب تاریخ آن دوره هم نیامده است.

۱. احمد تمیم‌داری: عرفان و ادب در عصر صفوی، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۷۲، ج ۱ صص ۱۲۴-۱۲۶.
۲. بجز «فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی» که در صفحات ۵۸ تا ۶۱ جلد چهارم آن تنها نسخه موجود آثار علی خان خاکی معرفی شده است.
۳. اسکندربیک ترکمان: تاریخ عالم‌آرای عباسی، ج ۱ ص ۲۲۶. نیز ر.ک.: انگلبرت کمپفر: سفرنامه، ترجمه کیکاوس جهانداری، چاپ دوم، تهران: انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۰، ص ۱۵۸؛ ژان شاردن: سیاحتنامه، ترجمه محمد عباسی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۴۵، ج ۲ ص ۲۳۱.